

ΤΑΦΙΚΕΣ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ ΣΤΗ ΘΑΣΟ: ΑΠΟ ΤΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΩΣ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

***

Στρατής Παπαδόπουλος¹, Αναγνώστης Αγελαράκης²,
Σοφία Τσουτσούμπη-Λιόλιου³

***

Abstract

The “archaeology of death” is the study of burial practices and customs, aiming to approach human attitudes towards the loss of beloved persons in every place and period of time. It examines both archaeological and anthropological findings, interprets the presence or absence of grave-goods, studies the type and building materials of tombs, the choice of burial space, and also the correlation between social status and burial ceremony. In the present paper we concisely examine the available information with regards to the island of Thasos from prehistory to the Hellenistic times. The available data for the Neolithic and Early Bronze Age are limited but become more abundant towards the Late Bronze Age and Early Iron Age. They are also restricted during Archaic and early Classical times but increase impressively by the end of the 5th century BC, especially with regards to the ancient town of Thasos.

I. Εισαγωγή

Η «αρχαιολογία του θανάτου» μελετά τις πρακτικές και τα έθιμα ταφής, και προσπαθεί να κατανοήσει τη στάση του ανθρώπου σε κάθε χώρο και εποχή απέναντι στο γεγονός της απώλειας των αγαπημένων του προσώπων. Αποτελεί εξειδικευμένη επιστημονική περιοχή στην ευρωπαϊκή αρχαιολογία εδώ και δύο τουλάχιστον δεκαετίες⁴. Συνεξετάζει αρχαιολογικά

---

¹ Υπουργείο Πολιτισμού/Τουρισμού, ΙΗ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων

² Πανεπιστήμιο Adelphi Νέας Υόρκης, Τμήμα Αρχαιανθρωπολογίας

³ Υπουργείο Πολιτισμού/Τουρισμού, ΙΗ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων

⁴ Chapman R.W., Kinnes I. and Randsborg K. (eds), *The Archaeology of Death*, Cambridge University Press, 1981. Chapman R.W. and Randsborg K., *Perspectives on the Archaeology*

και ανθρωπολογικά ευρήματα, ερμηνεύει την παρουσία ή την απουσία κτερισμάτων καθώς και το είδος τους, τον τύπο και τα υλικά δομής των τάφων, την επιλογή του χώρου ενταφιασμού, τη σχέση κοινωνικής θέσης και ταφικής εθιμοτυπίας αλλά και αρκετές ακόμη παραμέτρους.

Η επιστήμη της αρχαιοανθρωπολογίας, αναγκαίος σύμβουλος στο εγχείρημα αυτό, εξετάζει το σκελετικό υλικό, με τη σύμπραξη της φυσικής ανθρωπολογίας, της παλαιοπαθολογίας, της ιατροδικαστικής και της αρχαιομετρίας⁵. Εκμαιεύει, έτσι, πληροφορίες για τη δημογραφία, το παλαιοπαθολογικό και παλαιο-επιδημιολογικό προφίλ του υπό μελέτη πληθυσμού, το βιοτικό επίπεδο, τις συνθήκες ζωής και την ανθρώπινη φυσιολογία. Όλα αυτά συσχετίζονται με το φυσικό περιβάλλον, το επίπεδο της τεχνολογίας, την οικονομία και τη διατροφή.

Στην παρούσα ανακοίνωση θα εξετάσουμε συνοπτικά τις πληροφορίες που διαθέτουμε για το θέμα αυτό όσον αφορά το νησί της Θάσου. Οι πρωιμότερες ενδείξεις κατοίκησης χρονολογούνται στην Ανώτερη Παλαιολιθική, γύρω στο 20.000 π.Χ. Τότε ξεκινά η εκμετάλλευση των μεταλλείων ώχρας στις Τζίνες⁶, στο νότιο τμήμα του νησιού. Δε γνωρίζουμε πολλά για τις ομάδες των κυνηγών και τροφοσυλλεκτών που εξόρυσαν τον αιματίτη, και δε διαθέτουμε οποιαδήποτε πληροφορία για την τύχη που επιφύλασσαν στους νεκρούς τους. Σημειώνουμε, ωστόσο, ότι η ώχρα χρησιμοποιείται σε παλαιολιθικές θέσεις για την κάλυψη του σώματος των νεκρών, ήδη των Νεάντερταλ, αλλά συστηματικότερα των *Homo Sapiens Sapiens* της Γραβέτίας και της Μαγδαληνίας εποχής⁷.

---

of Death, ό.π., 1-24. Morris I., *Burial and Ancient Society: The Rise of the Greek City State*, Cambridge University Press, 1987. Morris I., *Death-Ritual and Social Structure in Classical Antiquity*, Cambridge University Press, 1992.

⁵ Brothwell D., *Digging up Bones*, London, 1981. Humphreys S.C. and King H. (eds), *Mortality and Immortality*, London, 1981. Boddington A., Garland A.N. and Janaway R.C. (eds), *Death, Decay and Reconstruction: Approaches to Archaeology and Forensic Science*, Manchester, 1987.

⁶ Koukouli-Chrysanthaki, Ch., Weisgerber G., Gialoglou G. and Vavelidis M., Prähistorischer und junger Bergbau auf Eisenpigmente auf Thasos, in G.A. Wagner and G. Weisgerber (eds.) *Antike Edel- und Buntmetallgewinnung auf Thasos, Der Anschnitt 6*, 1998, 241-244. Koukouli-Chrysanthaki Ch. and Weisgerber G., Ochre Mines on Thasos, in Ch. Koukouli-Chrysanthaki, A. Muller and S. Papadopoulos (eds), *Thasos: Matières Premières et Technologie de la préhistoire à nos jours*, E.F.A. – ΙΗ'ΕΠΚΑ, 1999, 129-144.

⁷ Schmandt-Besserat D., Ocher in Prehistory: 300,000 Years of the Use of Iron Ores as Pigments. In A. Wertime and J. Muhly (eds.) *The Coming of the Age of Iron*, Yale University Press, New Haven, 1980, 127-150. Dart R. A. and Beaumont P., Evidence of Iron Mining in Southern Africa in the Middle Stone Age, *Current Anthropology*, 10 (1), 1969, 127-128.

II. Η προϊστορία

Η πρωιμότερη μαρτυρία σκελετικών λειψάνων στη Θάσο χρονολογείται στα μέσα της 6^{ης} χιλιετίας π.Χ. και προέρχεται από τον προϊστορικό οικισμό των Λιμεναρίων⁸. Ανήκει σε νήπιο που βρέθηκε σε συνεσταλμένη στάση μέσα σε όρυγμα. Φαίνεται ότι είχε ενταφιαστεί σε υπαίθριο χώρο και όχι κάτω από δάπεδο σπιτιού, κάτι που αποτελεί τον κανόνα στους νεολιθικούς οικισμούς. Ταφές σε αποθηκευτικούς λάκκους ή σε απλά ορύγματα συναντούμε σε αρκετούς οικισμούς του βορειοελλαδικού χώρου, όπως η Νέα Νικομήδεια, η Μάκρη, η Σταυρούπολη και ο Μακρύγιαλος Πιερίας. Το άτομο στα Λιμενάρια διέσωζε 7 νεογιλά δόντια στην άνω και άλλα 7 στην κάτω γνάθο, αλλά και 9 μόνιμα δόντια. Το δεδομένο αυτό μαζί με τη μορφή των συμφύσεων των οστών προτείνει μια ηλικία μεταξύ 3 και 5 ετών. Δεν μπορεί να εξακριβωθεί το φύλο. Αναγνωρίστηκε υποπλασία της αδαμαντίνης, ίσως λόγω κακής διατροφής, επίσης παρατηρημένη συχνά σε αρχαιολογικούς πληθυσμούς. Η πορώδης επιφάνεια στις οφθαλμικές κόγχες υποδεικνύει σιδηροπενική αναιμία επίκτητου τύπου, προκαλούμενη από διατροφή φτωχή σε σίδηρο. Η ταφή ήταν ακτέριστη, αν και κάποιοι λίθοι που υπήρχαν πάνω στο σώμα του νεκρού, ίσως αποτελούσαν σκόπιμη ταφική πρακτική.

Στον ίδιο οικισμό βρέθηκαν διάσπαρτα αρκετά ανθρώπινα οστά. Ανήκουν κυρίως σε ενήλικα άτομα αλλά και σε ένα νεογνό. Η διασπορά οστών έχει θεωρηθεί από ορισμένους ανθρωπολόγους σκόπιμη «ταφική» πρακτική. Ωστόσο, επειδή βασικό στοιχείο της νεολιθικής οικιστικής στα πρώιμα στρώματα των Λιμεναρίων είναι η παρουσία μεγάλου αριθμού αποθηκευτικών λάκκων, τα οστά αυτά μπορεί να προέρχονται από ταφές που υπήρχαν στο εσωτερικό τους. Μπορεί επίσης να οφείλονται στον παραμερισμό των παλαιότερων σκελετικών λειψάνων χάριν νεότερων ενταφιασμών.

---

⁸ Μαλαμίδου Δ. και Παπαδόπουλος Σ., «Ανασκαφική Έρευνα στον προϊστορικό οικισμό Λιμεναρίων Θάσου», *ΑΕΜΘ* 7 (1993), 1997, 559-572. Τριανταφύλλου Σ., «Λιμενάρια: Τα αποτελέσματα της μελέτης του ανθρωπολογικού υλικού», στο Σ. Παπαδόπουλος και Δ. Μαλαμίδου (επιμ) *Δέκα Χρόνια Ανασκαφικής Έρευνας στον Προϊστορικό Οικισμό Λιμεναρίων Θάσου*, Υπουργείο Πολιτισμού/ΙΗ΄ ΕΠΚΑ, Θεσσαλονίκη (υπό έκδοση).

Οι ταφικές πρακτικές της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού είναι σχεδόν άγνωστες στη Θάσο. Οι ανθρωπόμορφες στήλες της Σκάλας Σωτήρος⁹ που εντοπίστηκαν εντοιχισμένες στον περίβολο του οικισμού της 3^{ης} χιλιετίας π.Χ. μπορεί να είχαν επιτύμβιο προορισμό στην αρχική τους λειτουργία, αλλά δε διαθέτουμε ασφαλείς ενδείξεις για να το υποστηρίξουμε. Αντίστοιχες στήλες σε θέσεις της Ευρώπης έχουν μεν, σε ορισμένες περιπτώσεις, ταφικό προορισμό, σε άλλες όμως έχουν συμβολικό ή λατρευτικό. Συχνά εικάζεται ότι αναπαριστούν αφηρωισμένους προγόνους, όχι όμως κατά κανόνα ως ταφικές στήλες αλλά, μάλλον, ως σύμβολα ιερών χώρων. Είναι αλήθεια ότι και τα σύγχρονά τους κυκλαδικά ειδώλια συναντώνται σχεδόν αποκλειστικά σε ταφικό περιβάλλον. Αντίστοιχος ήταν ίσως ο προορισμός και της ανάγλυφης στήλης πολεμιστή που εντοπίστηκε τυχαία στην περιοχή του Ποτού¹⁰, αν αναλογιστούμε την πυκνότητα του νεκροταφείου της Ύστερης Εποχής του Χαλκού στα πρηνή και στα οροπέδια της ορεινής έκτασης που περιβάλλει τον οικισμό.

Στις πρώιμες φάσεις της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού δεν αποκλείεται να ανήκουν οι δύο τάφοι που ήρθαν στο φως στον Άγιο Ιωάννη Θεολόγου, σε μικρή απόσταση από την παράκτια εγκατάσταση της 4^{ης} χιλιετίας π.Χ.¹¹. Πρόκειται για κατασκευές πενταγωνικής κάτοψης, με τοιχώματα από ασβεστολιθικές πέτρες τοποθετημένες καθέτως και δάπεδο από πλάκες γνευσίου (Εικόνα 1). Κατά την ανασκαφή τους δεν εντοπίστηκαν σκελετικά λείψανα ή κτερίσματα, γεγονός που καθιστά αβέβαιη τη χρονολόγησή τους. Ωστόσο, εμφανίζουν αναλογίες με ακτέριστους τάφους αυτής της εποχής που έχουν εντοπιστεί σε αρκετά νησιά του Αιγαίου¹².

⁹ Koukouli-Chrysanthaki Ch., «Anthropomorphic Stelae from Greece», *Notizie Archeologiche Bergomensi*, 12, 2004, 85-123. Papadopoulos S., «The island of Thasos before written sources: Recent investigations into the Palaeolithic, Neolithic, and Bronze Ages», in J. Bouzek and L. Domaradzka (eds) «The Culture of Thracians and their Neighbours», *Proceedings of the International Symposium in Memory of Prof. Mieczyslaw Domaradzki, with a Round Table "Archaeological Map of Bulgaria"*, BAR S1350, 2005, 245-252.

¹⁰ Ο.π. 251.

¹¹ Lespez L. and Papadopoulos S., «Etude Geoarchaeologique du site d' Aghios Ioannis, a Thasos», *BCH* 132 (2008), 667-692. Maniatis Y. and Papadopoulos S., «Radiocarbon dating of a Final Neolithic–Early Bronze Age transition period settlement at Aghios Ioannis on Thasos (North Aegean)», *Radiocarbon*, 53(1), 21-37.

¹² Coleman J.E., *Keos, I: Kephala. A late neolithic settlement and cemetery*, American School of Classical Studies, Princeton, 1977, 48, pl.21, 2 & 63, d. Σάμψων Α., *Η νεολιθική κατοίκηση στο Γυαλί της Νισύρου*, Ευβοϊκή Αρχαιόφιλος Εταιρεία, Αθήνα 1988, 64. Ib., *Σκοτεινή Θαρρουνίων. Το σπήλαιο, ο οικισμός και το νεκροταφείο*, Αθήνα, 1993, 233.

Το 2009, κατά την ανασκαφική έρευνα στον προϊστορικό οικισμό του Αγίου Αντωνίου στον Ποτό, εντοπίστηκε ελεύθερη ταφή σε λάξευμα του φυσικού εδάφους¹³. Ο νεκρός είχε ενταφιαστεί σε συνεσταλμένη στάση, και σε μικρή απόσταση από τα κάτω άκρα του υπήρχε δεύτερο λάξευμα με αγγείο ως κτέρισμα. Η χρονολόγηση της ταφής στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού είναι αρκετά πιθανή, εφόσον βρέθηκε μέσα ή στον αύλειο χώρο κτίσματος της 3^{ης} χιλιετίας π.Χ.

Μόνο μετά τα μέσα της 2^{ης} χιλιετίας π.Χ. πολλαπλασιάζονται τα στοιχεία για τις ταφικές πρακτικές της Εποχής του Χαλκού, προερχόμενα από τα νεκροταφεία της περιοχής «Καστρί» στο Θεολόγο¹⁴. Οι λιθόκτιστες ταφικές συστάδες φιλοξενούν οικογενειακούς ενταφιασμούς της Ύστερης Εποχής του Χαλκού και της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου (Εικόνα 2). Η αρχαιολογική τους μελέτη προσέφερε σημαντικές ενδείξεις για διαφοροποιήσεις κύρους ανάμεσα στα νεκροταφεία. Έγινε σαφές πως ένα ορεινό περιβάλλον που συνεπάγεται απαιτητικές μετακινήσεις και εργασίες επηρεάζει τα σκελετικά χαρακτηριστικά. Τα άτομα είναι ρωμαλέα και μια σειρά σκελετικών χαρακτηριστικών μαρτυρούν ότι μετακινούνταν σε δύσβατες περιοχές για τις ανάγκες του κυνηγιού και της κτηνοτροφίας. Οι άντρες στα Τσιγανάδικα και στις Βρυσούδες είναι πιο σωματώδεις από αυτούς στο Λαρνάκι και στα Κεντριά. Ίσως εδώ θάβονταν σημαντικότερα για την κοινότητα άτομα, πολεμιστές ή κυνηγοί, για τους οποίους προορίζονται οι μνημειακότεροι τάφοι όπως αυτοί στα Τσιγανάδικα (Εικόνα 3), με μεγάλες διαστάσεις και εκφορική στέγασση, που μας θυμίζουν τα σύγχρονα τους μυκηναϊκά ανάλογα¹⁵.

III. Οι πρώιμοι ιστορικοί χρόνοι

---

¹³ Παπαδόπουλος Σ., Νεραντζής Ν. και Τσουσουμπέη-Λιόλιου Σ., «Μια νέα αρχαιολογική θέση στον Άγιο Αντώνιο Ποτού», 6^ο Συμπόσιο Θασιακών Μελετών, Θάσος, 17-19/9/2011 (υπό έκδοση), τ.ι. «Ανασκαφική έρευνα στον προϊστορικό οικισμό του Αγίου Αντωνίου Ποτού Θάσου», *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη (2011)- ΚΕ' Επιστημονική Συνάντηση*, Θεσσαλονίκη 2012 (υπό έκδοση).

¹⁴ Κουκούλη-Χρυσανθάκη Χ., «Πρωτοϊστορική Θάσος. Τα νεκροταφεία του οικισμού Καστρί», Δημοσιεύματα του ΑΔ, αρ.45, Αθήνα, 1992. Owen S., «Mortuary Display and Cultural Contact: A cemetery at Kastri on Thasos», *OJA* 25, 2006, 357-370.

¹⁵ Koukoul-Chrysanthaki Ch. and Papadopoulos S., «The island of Thasos and the Aegean World», in Y.Maniatis (ed) *ASMOSIA VII, Proceedings of the 7th International Conference of the Association for the Study of Marble and Other Stones in Antiquity*, Thassos 15-20/9/2003, BCH Suppl. 51, 2009, 1-18.

Τα πρώιμα ιστορικά χρόνια είναι φειδωλά σε στοιχεία. Στα ανατολικά του Θεολόγου, στη θέση «Άγιοι Ανάργυροι», βρέθηκαν το 1994 τμήματα πίθων και λιγοστά όστρακα πρώιμων αρχαϊκών χρόνων¹⁶. Πρόκειται για εγχυτρισμούς που αποτελούν την πρωιμότερη ως τώρα μαρτυρία της άφιξης εδώ των αποίκων, αλλά το μεγαλύτερο τμήμα του νεκροταφείου, δυστυχώς, καταστράφηκε κατά τη διάνοιξη του δασικού δρόμου. Μεμονωμένα ευρήματα, κυρίως κεραμική, από την περιοχή Ποτού και Αστρίδος¹⁷, αλλά και κοσμήματα, όπως οι πόρπες της Συλλογής Παπαγεωργίου¹⁸, επιβεβαιώνουν την παρουσία νεκροταφείων κατά τον 6^ο αιώνα στο νότιο τμήμα του νησιού. Η ίδια αυτή πρώιμη παρουσία επισημαίνεται, αν και με επιφυλάξεις, και στο δυτικό τμήμα του νησιού, εφόσον εγχυτρισμοί σε πίθους αρχαϊκής εποχής αναφέρονται στη Σκάλα Σωτήρος¹⁹. Τα κτερίσματα, κυρίως κορινθιακά αλάβαστρα, χρονολογούν το νεκροταφείο στο α' μισό του 6^{ου} αιώνα π.Χ.

Ένα σημαντικό εύρημα από τη θέση Κόκκινα Αστρίδος ήρθε να συνδράμει, το 1999, στη μελέτη των ταφικών πρακτικών της αρχαϊκής περιόδου²⁰. Εδώ εντοπίστηκε μια μαρμαρίνη μονολιθική σαρκοφάγος με αετωματικό κάλυμμα με ακρωτήρια και με ημικιονίσκους συμφυείς στις εσωτερικές τέσσερις γωνίες. Από το εσωτερικό της προήλθαν, ως κτερίσματα, δύο αμφορείς - ο ένας κλαζομενειακού (Εικόνα 4) και ο δεύτερος αττικού τύπου - καθώς και δύο αλάβαστρα (Εικόνα 5). Πέντε μελαμβαφείς κύλικες θασιακών εργαστηρίων που μιμούνται αττικά πρότυπα βρέθηκαν σε μικρή απόσταση από τη σαρκοφάγο και προέρχονται από τους εναγισμούς προς το νεκρό. Το εύρημα χρονολογείται στο τέλος του 6^{ου} αιώνα π.Χ.

Τα σκελετικά λείψανα διασώθηκαν και μελετήθηκαν. Ο τάφος περιείχε έναν ιδιαιτέρως ρωμαλέο άνδρα σαράντα περίπου ετών, με αρθρικές αλλοιώσεις και στοιχεία ρήξης στους οσφυϊκούς σπονδύλους, ίσως λόγω επίπονης επαναλαμβανόμενης εργασίας με μεγάλο βάρος στο κάτω μέρος της σπονδυλικής στήλης. Αυτά τα στοιχεία θυμίζουν τόσο τα δεδομένα του Θεολόγου όσο και αυτά του 4^{ου} αιώνα από τις ταφές στο άστυ. Ερώτημα

¹⁶ Παπαδόπουλος Σ., «Σωστικές Ανασκαφές Θάσου: Θεολόγος», *ΑΔ* 50(1995), 2000, 627.

¹⁷ Ghali-Kahil L., *La ceramique Grecque (Fouilles 1911-1956), Etudes Thasiennes VII*, 1960.

¹⁸ Grandjean Y., Holtzmann B. and Rolley Cl., «Antiquités thassiennes de la collection Papageorgiou», *B.C.H.* 97, 1973, 145-188.

¹⁹ Κουκούλη-Χρυσανθάκη Χ., «Σωστικές Ανασκαφές Θάσου: Σκάλα Σωτήρος», *ΑΔ* 27 (1972), 520.

²⁰ Σγούρου Μ., «Σωστικές Ανασκαφές Θάσου: Κόκκινα Αστρίδος», *ΑΔ* 54 (1999), 2006, 699-700.

αποτελεί η παρουσία εδώ μιας μεμονωμένης σαρκοφάγου. Σε απόσταση 100 μ. από το σημείο εντοπισμού της υπάρχει αγροικία με πύργο, η οποία, όμως, δεν πρέπει να υπήρχε πριν τον 4^ο αιώνα π.Χ.

IV. Η νεκρόπολη της Αρχαίας Θάσου

Όπως είναι αναμενόμενο, τα περισσότερα στοιχεία για τις ταφικές πρακτικές στη αρχαία Θάσο μάς είναι γνωστά από το άστυ. Η αρχαϊκή νεκρόπολη εκτεινόταν στη δυτική πεδινή έκταση και στη στενότερη παράκτια ζώνη ως το τέλος του 6^{ου} αιώνα π.Χ. Ήδη από το 1979 είχε υποστηριχτεί ότι το κενοτάφιο του Γλαύκου πρέπει να αποτελούσε κατά τον 7^ο αιώνα π.Χ. το γειτονικότερο ταφικό μνημείο εκτός του δυτικού σκέλους του τείχους, δίπλα σε μία από τις βασικές πύλες²¹. Η αρχαία πόλη χρησιμοποιούσε για τις οικιστικές της ανάγκες τη μικρή έκταση της δυτικής πλαγιάς κάτω από την ακρόπολη και εκτεινόταν ως την κατοπινή αρχαία αγορά. Οι τάφοι του 7^{ου} και του 6^{ου} αιώνα π.Χ. πρέπει να γειτνιάζαν στα τεμένη του Ηρακλή και της Άρτεμης. Οι συνοικίες που έχουν ανασκαφεί στις περιοχές του Ηρακλείου και του Σιληνού πρέπει να αποτελούσαν το δυτικό και το νότιο, αντιστοίχως, όριο της πόλης μέχρι το τέλος της αρχαϊκής εποχής. Το δυτικό όριο επιβεβαιώνεται και από τα σημαντικά ευρήματα του τέλους της αρχαϊκής περιόδου, από οικοδομικά τετράγωνα που έχουν ανασκαφεί κατά την τελευταία δεκαετία²².

Σε αρκετά σημεία της δυτικής πεδιάδας, στο εσωτερικό των τειχών τα οποία διασώζονται μέχρι σήμερα και οικοδομήθηκαν στις αρχές του 5^{ου} αιώνα π.Χ., εντοπίζεται σποραδικά κεραμική πρώιμων αρχαϊκών χρόνων, κυρίως κυκλαδικής προέλευσης, που ενδέχεται να προέρχεται από τάφους. Η μόνη, ωστόσο, ανασκαμμένη συστάδα αρχαϊκών τάφων είναι αυτή που ερευνήθηκε ανάμεσα στην πύλη του Δία και της Ήρας και στον πύργο του Σωτά κατά τα έτη 1977 και 1979²³. Ο εντοπισμός τριών τάφων του τελευταίου τέταρτου του 6^{ου} αιώνα π.Χ. απέδειξε ότι κατά την επέκταση των τειχών υπήρξε πρόνοια ώστε να μην καταστραφούν οι προϋπάρχουσες ταφές, μάλλον ως ένδειξη σεβασμού προς τους προγόνους. Πρόκειται για μονολιθικές σαρκοφάγους, όπως αυτή των Κόκκινων Αστρίδος, τύπου που συνα-

---

²¹ Koukouli-Chryssanthaki Ch., «Recherches autour du rempart meridional de Thasos», *BCH Suppl. V*, 1979, 75-106.

²² Παπαδόπουλος Σ., «Σωστικές Ανασκαφές Θάσου: Λιμένας. Οικόπεδο Ζήδρου», *ΑΔ* 2005 (υπό έκδοση).

²³ Koukouli-Chryssanthaki Ch., *ό.π.*

ντούμε σποραδικά σε δεύτερη χρήση ακόμη και σε πολύ νεότερες ταφικές συστάδες του Λιμένα, όπως αυτή του Βακουφικού (Εικόνα 6). Οι υστεροαρχαϊκές σαρκοφάγοι περιείχαν ως κτερίσματα αγγεία, κυρίως αττικές κύλικες, αλλά δε διέσωζαν σκελετικά κατάλοιπα. Κάτι τέτοιο θα είχε καθοριστική συμβολή στη συγκριτική μελέτη πληθυσμών από τη Θάσο και τη μητρόπολη Πάρο, πρόγραμμα που εκπονείται από την αρχαιολογική ομάδα του Πανεπιστημίου *Adelphi* της Νέας Υόρκης. Ωστόσο, τα ανθρωπολογικά δεδομένα από τη μελέτη ενταφιασμών των κλασικών χρόνων στο άστυ εμφανίζουν περισσότερες αναλογίες με εκείνα από το Καστρί του Θεολόγου και λιγότερες με εκείνα της Πάρου²⁴. Το γεγονός αυτό μπορεί να αποτυπώνει είτε ανάλογες εργασιακές συνθήκες είτε παρόμοιες στρατηγικές προσαρμογής στο περιβάλλον, είτε ακόμη την ειρηνική συνύπαρξη και βιολογική ανάμειξη γηγενών και επήλυδων.

Στο άστυ των κλασικών χρόνων τα τείχη των αρχών του 5^{ου} π.Χ. αποτελούν το ανατολικό και βόρειο όριο της νεκρόπολης. Οι οικογενειακές ταφικές συστάδες εκτείνονται τώρα κατά μήκος των οδών που οδηγούν στις κεντρικές πύλες της πόλης²⁵. Στις περισσότερες περιπτώσεις εντοπίζονται λιθόκτιστοι περίβολοι που οριοθετούν το χώρο ενταφιασμού των μελών της ίδιας οικογένειας (Εικόνα 7). Αν και η δυτική πεδιάδα εξακολουθεί να αποτελεί τον πυρήνα της νεκρόπολης, τάφοι αυτής της εποχής εντοπίζονται με μεγάλη συχνότητα σε όλη την έκταση εκτός του νοτίου σκέλους των τειχών, από τη θέση «Λαιμός»²⁶ ως την περιοχή των σημερινών εργατικών κατοικιών. Πρόσφατες ανασκαφές στον ευρύτερο χώρο του νέου λιμανιού απέδειξαν ότι τουλάχιστον από το τέλος του 5^{ου} αιώνα π.Χ. αυτό το σημείο ήταν τμήμα της εντυπωσιακής τώρα σε έκταση νεκρόπολης²⁷.

Η πλειονότητα των ανασκαμμένων μέχρι σήμερα τάφων χρονολογείται ανάμεσα στον 4^ο και στο 2^ο π.Χ. αιώνα. Την εποχή αυτή εμφανίζονται κατά

²⁴ Agelarakis A., «Physical Anthropology and Palaeopathology at the classical necropolis of Thasos», στο Κουκούλη-Χρυσανθάκη Χ., Σγούρου Μ. και Αγελαράκης Α., «Αρχαιολογικές έρευνες στην νεκρόπολη της αρχαίας Θάσου: 1979-1996», *ΑΕΜΘ* 10B (1996), 1997, 769-794.

²⁵ Για όλες τις προκαταρκτικές ανακοινώσεις σχετικά με την αρχαία νεκρόπολη της Θάσου βλ. Χρονικά του *ΑΔ* των τελευταίων δεκαετιών και συνολική παρουσία στο: Κουκούλη-Χρυσανθάκη Χ., Σγούρου Μ. και Αγελαράκης Α., «Αρχαιολογικές έρευνες στην νεκρόπολη της αρχαίας Θάσου: 1979-1996», *ΑΕΜΘ* 10B (1996), 1997, 769-794.

²⁶ Παπαδόπουλος Σ. και Μπεχτσή Α., «Θάσος-Νεκρόπολη: Περιοχή 'Αρκούδα-Λαιμός'», *ΑΔ* 57 (2002) (υπό έκδοση).

²⁷ Σγούρου Μ., Παπαδόπουλος Σ., Παπαλαζάρου Β. και Τσουτσουμπέη-Λιόλιου Σ., «Θάσος-Νεκρόπολη: Οικόπεδο Μυρώνη», *ΑΔ* 59 (2004) (υπό έκδοση).

κανόνα ίδιο προσανατολισμό (Εικόνα 8), αλλά με την πάροδο του χρόνου απομακρύνονται από τους οδικούς άξονες. Παρατηρείται ποικιλία ταφικών πρακτικών: πρωτογενείς και δευτερογενείς καύσεις, απλοί εγχυτρισμοί ή εγχυτρισμοί σε θήκη (Εικόνα 9), τάφοι κιβωτιόσχημοι (Εικόνα 10), λιθόκτιστοι (Εικόνα 11), πλινθόκτιστοι, κεραμοσκεπείς ή και απλά ορύγματα στο έδαφος (Εικόνα 12). Στη θέση «Πατάρια», δίπλα στο σύγχρονο νεκροταφείο, ανασκάφηκαν κατά τη δεκαετία του '50, αλλά και πρόσφατα, στενόμακρες ορθογώνιες κατασκευές με κλίμακα πρόσβασης και με μικρό αριθμό ταφών στο εσωτερικό τους (Εικόνα 13). Εικάζουμε ότι αποτελούσαν περιβόλους οικογενειών με «ιδιαιτέρο» κύρος²⁸.

Συστάδες με σπουδαία ευρήματα υστεροκλασικών και πρώιμων ελληνιστικών χρόνων έχουν ανασκαφεί μέχρι σήμερα αρκετές, με σημαντικότερες αυτές του οικοπέδου Σούλτου και των Εργατικών Κατοικιών νοτιοδυτικά της πόλης και αυτή του οικοπέδου Μυρώνη στα δυτικά της. Τα δύο πρώτα οικοπέδα έδωσαν μεγάλο αριθμό πολύτιμων κτερισμάτων, κάτι που μάλλον υποδεικνύει ότι εδώ ενταφιάστηκαν άτομα «σημαντικά» για τις κοινωνικές, οικονομικές -και κυρίως τις συμβολικές- λειτουργίες της πολιτείας. Σημαντικότατο εύρημα των ανασκαφών στις Εργατικές Κατοικίες αποτελεί η μαρμάρινη θήκη ενός άντρα σαράντα περίπου ετών με τα οστά του τοποθετημένα σε χάλκινη υδρία. Το αγγείο φέρει παράσταση Διόνυσου με πάνθηρα, που παραπέμπει στη σχολή του Πραξιτέλη, και χρονολογείται στα μέσα του 4^{ου} αιώνα π.Χ.²⁹.

Το οικόπεδο Μυρώνη, μαζί με το οικόπεδο Χρυσόγελου, αποτελούν τις πληρέστερα ανασκαμμένες συστάδες του δυτικού νεκροταφείου της Θάσου. Παρουσιάζουν και τα δύο μεγάλο εύρος χρήσης, από το τέλος του 5^{ου} αιώνα π.Χ. έως τα υστερορωμαϊκά χρόνια. Η μελέτη του ανθρωπολογικού υλικού του οικοπέδου Μυρώνη³⁰ προσέφερε πολύτιμα συμπεράσματα. Παρατηρήθηκε ότι τα μεγαλύτερα ποσοστά θνησιμότητας ανήκουν στην ηλικία των 35 ως 45 ετών και όχι στην ωριμότερη. Το γεγονός αυτό ίσως αποτυπώνει την εμπλοκή των ατόμων άνω των τριάντα σε ασχολίες ιδιαίτερως απαιτητικές, επίπονες και επικίνδυνες. Η μελέτη των οστών τους

---

²⁸ Ghali-Kahil L., «Necropoles thasiennes», *BCH* 58 (1954), 225-251. Παπαδόπουλος Σ. και Μπεχτσή Α., «Σωστικές Ανασκαφές Θάσου: Οικόπεδο Χρυσάφη-Γιαννόπουλου», *ΑΔ* 2002 (υπό έκδοση).

²⁹ Σγούρου Μ., «Σωστικές Ανασκαφές Θάσου: Οικόπεδο Λαδία», *ΑΔ* 53 (1998), 2004, 719-720.

³⁰ Η μελέτη του υλικού από τον Καθ. Α. Αγελαράκη και την ομάδα του Τμήματος Αρχαιολογίας του Πανεπιστήμιο Αδελφί της Νέας Υόρκης βρίσκεται σε τελικό στάδιο.

κατέδειξε σκελετομυϊκή ευρωστία και ορισμένα στοιχεία τα οποία αντανakλούν εργασιακή εξειδίκευση, όπως τα οστεώματα των ακουστικών πόρων για τους δύτες ή τα σημάδια κίνησης των κάτω άκρων για τους κεραμείς. Αντίστοιχα σημεία στα μυϊκά ανάγλυφα των ενήλικων γυναικών μάλλον προδίδουν την εντατική τους ενασχόληση με εργασίες όπως η υφαντική. Οι συχνότερες παθήσεις αφορούν οδοντικές ασθένειες, οστεοαρθρίτιδες, σπονδυλοαρθροπάθειες, ασθένειες κρανιακού και μετακρανιακού, και τέλος κακώσεις του σκελετού από τραύματα και βάρη. Επεμβάσεις που διαπιστώθηκαν σε περιπτώσεις τραυμάτων καταδεικνύουν επαρκείς γνώσεις ιατρικής αντιμετώπισης.

Το οικόπεδο Χρυσόγελου, εντοπισμένο στη θέση «Μώλος» στο δυτικότερο άκρο της νεκρόπολης, ανασκάφηκε το 1997. Το σημαντικότερο εύρημα εδώ είναι ένα μαρμάρινο κρηπίδωμα (Εικόνα 14) που ανήκει σε επιτύμβιο μνημείο του α' μισού του 4^{ου} αιώνα π.Χ.³¹. Τέτοιες μνημειακές κατασκευές δεν εντοπίζονται συχνά στη νεκρόπολη, πιθανόν επειδή τα υλικά δομής τους λιθολογήθηκαν διαχρονικά και χρησιμοποιήθηκαν στην οικοδόμηση νεότερων κτιρίων. Η παρουσία τους, ωστόσο, πρέπει να θεωρείται βέβαιη καθ' όλη τη διάρκεια των κλασικών και ελληνιστικών χρόνων, ενώ αργότερα, κατά τη Ρωμαϊκή εποχή, φαίνεται ότι αποκτούν εντυπωσιακές διαστάσεις, όπως αποδεικνύουν τα σπουδαία ευρήματα του 4^{ου} αιώνα μ.Χ. από το οικόπεδο Σωτηρέλη³².

Η ανασκαφική έρευνα στο οικόπεδο Μυρώνη μάς βοήθησε να κατανοήσουμε καλύτερα τα έθιμα ταφής στο αρχαίο άστυ για τους δύο λόγους που προαναφέραμε: τη διαχρονική χρήση του χώρου ως νεκροταφείου και τη συνεξέταση κτερισμάτων και αρχαιοανθρωπολογικών δεδομένων. Η ταφική εθιμοτυπία υπακούει, όπως και στις υπόλοιπες ελληνικές πόλεις, σε κανόνες που διατηρούνται ή διαφοροποιούνται, όταν αυτό επιτάσσεται από την πολιτεία και τη θρησκεία.

Οι κιβωτιόσχημοι τάφοι της ταφικής αυτής νησίδας δέχονται συνήθως έναν ή περισσότερους νεκρούς, ενώ οι κεραμοσκεπείς αποτελούν ατομικές ταφές. Ο παραμερισμός του παλαιότερου νεκρού πραγματοποιείται άλλοτε με ιδιαίτερη φροντίδα και άλλοτε όχι. Συνηθέστερο κτέρισμα αποτελούν κατά τον 4^ο αιώνα π.Χ. τα αρυβαλλοειδή ληκύθια, το 2^ο αιώνα π.Χ. τα πήλινα μυροδοχεία, ενώ αργότερα τα γυάλινα. Οι άντρες κτερίζονται με στεφά-

³¹ Σγούρου Μ., «Θάσος-Νεκρόπολη: Οικόπεδο Χρυσόγελου», *ΑΔ* 52 (1997), 2003, 834-836.

³² Παπαδόπουλος Σ. και Παπαλαζάρου Β., «Θάσος-Νεκρόπολη: Οικόπεδο Σωτηρέλη», *ΑΔ* 2005 (υπό έκδοση).

νι, σπλεγγίδα, όπλα ή εργαλεία σχετικά με το επάγγελμά τους. Οι γυναίκες, και ακόμη περισσότερο τα νεαρά κορίτσια, κτερίζονται με κοσμήματα (Εικόνα 15 και 16), καθρέφτες, πυξίδες, πολλά μυροδοχεία και, συχνά, ειδώλια που σχετίζονται με τη μύησή τους σε μυστηριακές λατρείες ή ειδικές τελετουργίες και γιορτές της πόλης³³.

Πολύτιμες είναι οι πληροφορίες που έχουμε αντλήσει κατά την τελευταία δεκαετία σχετικά με την εθιμοτυπία των παιδικών ταφών στη νεκρόπολη της Θάσου³⁴. Τα παιδιά θάβονται είτε ανάμεσα σε τάφους ενηλίκων, είτε μαζί με κάποιον ενήλικα, είτε –σπανιότερα, και μάλλον μετά τα ελληνιστικά χρόνια– σε χώρους προορισμένους μόνο για νήπια, αν και τέτοια σποραδικά ευρήματα μπορεί να απηχούν μαζικές επιδημίες παρά εφαρμοσμένη ταφική πρακτική. Η ανασκαφική έρευνα ενός οικοπέδου σε απόσταση 200 περίπου μ. δυτικά της Πύλης του Δία και της Ήρας αποκάλυψε μεγάλο αριθμό παιδικών, αποκλειστικά, ενταφιασμών σε κεραμοσκεπείς τάφους ή σε λίθινες θήκες. Στην πλειονότητά τους ήταν ακτέριστοι³⁵.

Γενικώς, τα παιδιά δεν εκπροσωπούνται επαρκώς στις νεκροπόλεις της Θάσου, ιδιαιτέρως αυτά που η ηλικία τους συνδέεται με μεγάλη θνησιμότητα, κάτι παρατηρημένο και σε άλλες νεκροπόλεις του βορειοελλαδικού χώρου³⁶. Παρατηρούμε τριπλάσιο αριθμό θανάτων για την πρώτη φάση της παιδικής ηλικίας ως έξι ετών σε σύγκριση με την ηλικία από έξι ως δώδεκα³⁷. Σε ορισμένα σημεία του νεκροταφείου απουσιάζουν εντελώς³⁸, σε

---

³³ Sgourou M., «Jewellery from Thasian graves», *B.S.A.* 96 (2001), 343-347

³⁴ Huyscom-Haxhi S., Papaikononou I.-D. and Papadopoulos S., «Les figurines en terre cuite dans les sépultures d'enfants en Grèce ancienne : le cas des jeunes filles nues assises», in A.Hermary (ed), *Le mobilier des enfants morts - Actes de la Troisième Table Ronde du Projet ANR 'L' enfant et la mort dans l' Antiquité'*, Aix en Provence 2010, *BIAMA* 12. V9, 2012, 347-370.

³⁵ Παπαδόπουλος Σ., «Σωστικές Ανασκαφές Θάσου: Οικόπεδο Καλογιαννίδου», *ΑΔ* 55 (2000), 2009, 857-858.

³⁶ Kallintzi K. and Papaikononou I.D., «A Methodical Approach to Funeral Goods Offered to Children of Ancient Abdera», στο C.C.Mattusch, A.A.Donohue and A.Brauer (eds) *Proceedings of the XVI International Congress of Classical Archaeology*, Boston, Massachusetts, USA, 23-26 August 2003, Oxford-USA, 2006, 480-484. Id., «La présence des enfants dans les nécropoles d' Abdère», στο A.-M.Guimier-Sorbets and Y.Morizot (eds) *L' enfant et la mort dans les nécropoles grecques. Le signalement des tombes d' enfants. Actes de la table ronde internationale organisée à Athènes, 29-30 Mai 2008*, Paris 2010, *Travaux de la Maison René-Ginouves*, 129-159.

³⁷ Agelarakis A. «Physical Anthropology and Palaeopathology at the classical necropolis of Thasos», στο Κουκούλη-Χρυσανθάκη Χ., Σγούρου Μ. και Αγγελάρκης Α., «Αρχαιολογικές έρευνες στην νεκρόπολη της αρχαίας Θάσου: 1979-1996», *ΑΕΜΘ* 10B (1996), 1997, 769-794.

μία θέση αποτελούν το μισό πληθυσμό³⁹, ενώ στο οικόπεδο Μυρώνη το ποσοστό των παιδιών αποτελεί το ένα τρίτο του συνολικού πληθυσμού⁴⁰.

Οι πρωτογενείς καύσεις αποτελούν επιβίωση αρχαϊκών πρακτικών και η πλούσια κτέρισή τους οδηγεί στο συμπέρασμα ότι οι ταφές-καύσεις ανήκουν σε μέλη μιας ισχυρής κοινωνικής τάξης. Η πολυτέλεια, ωστόσο, στα ταφικά έθιμα καθορίζεται και περιορίζεται από την πολιτεία, κι αυτό αποδεικνύεται από επιγραφές όπως αυτή των ΑΓΑΘΩΝ που πρέπει να είχε αναρτηθεί στην πόλη της Θάσου λίγο πριν το 400 π.Χ.⁴¹. Προβλέπει περιορισμένες τιμές, με πενθήμερο μόλις πένθος -ακόμη και για τους αγαθούς πολίτες που είχαν θυσιάσει τη ζωή τους για την πατρίδα. Οι άρχοντες της πόλης είχαν το καθήκον να επιβλέπουν την τήρηση των κανόνων στα ταφικά δρώμενα και να περιορίζουν την πολυτέλεια.

Πυρές συναντούμε διάσπαρτες ανάμεσα ή πάνω στους τάφους των αρχαίων νεκροταφείων. Περιέχουν θραύσματα μαγειρικών, επιτραπέζιων σκευών και απανθρακωμένα οστά μικρών αιγοπροβάτων, τα οποία ερμηνεύονται ως κατάλοιπα τελετουργικών δείπνων και φαίνεται πως αποτελούσαν τμήμα του τυπικού των τιμών που αποδίδονταν στους νεκρούς⁴². Ωστόσο, τόσο τα αρχαιολογικά δεδομένα όσο και οι αρχαίες πηγές δεν επιτρέπουν να προσδιοριστεί ούτε ο χρόνος τέλεσης, ούτε το ακριβές τελετουργικό του ταφικού αυτού εθίμου, καταληκτικό μέρος του οποίου ήταν η παράδοση αγγείων και τροφών στην πυρά. Δεν είναι δυνατόν να διαπιστωθεί αρχαιολογικά αν επρόκειτο για ένα είδος συμποσίου που τελούνταν από τους συγγενείς στον τόπο της ταφής, ή αν η τροφή προσφερόταν στο νεκρό ως εφόδιο για το ταξίδι του στον Άδη. Πιθανότερο θεωρείται το δεύτερο. Ο μεγάλος αριθμός σκευών ίσως υποδεικνύει ότι η πυρά αποτελεί προσφορά σε περισσότερους νεκρούς, είναι δηλαδή μέρος ενός οικογενειακού μνημόσυνου.

³⁸ Σγούρου Μ., «Θάσος- Περιοχή Εργατικών Κατοικιών», ΑΔ 51 (1996), 2001, 553.

³⁹ Παπαδόπουλος Σ., «Σωστικές Ανασκαφές Θάσου: Οικόπεδο Καλογιαννίδου», ΑΔ 55 (2000), 2009, 857-858.

⁴⁰ Σγούρου Μ., Παπαδόπουλος Σ., Παπαλαζάρου Β. και Τσουτσουμπέη-Λιόλιου Σ., Σωστικές Ανασκαφές Θάσου: Οικόπεδο Μυρώνη», ΑΔ 59 (2004) (υπό έκδοση).

⁴¹ Grandjean Y. and Salviat F., *Guide de Thasos*, E.F.A., De Boccard Ed., 2000, 224.

⁴² Kurtz D. C. and Boardman J., *Greek Burial customs*, London 1971, 205.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΕΙΚΟΝΩΝ

Εικ. 1 Άγιος Ιωάννης: κιβωτιόσημος τάφος ΠΕΧ(;)

Εικ. 2 Λαρνάκι Θεολόγος: ταφική συστάδα ΥΕΧ/ΠΕΣ.

Εικ 3 Τσιγανάδικα Θεολόγου: ταφικό μνημείο ΥΕΧ.

Εικ. 4 Κόρκινα Αστίδος: αμφορέας υστεροαρχαϊκών χρόνων.

Εικ. 5 Κόρκινα Ασπίδος: αλάβαστρο υστεροαρχαϊκών χρόνων.

Εικ. 6 Βακουφικό Λιμένα: αρχαϊκή σαρκοφάγος σε δεύτερη χρήση.

Εικ. 7 Νεκρόπολη Αρχαίας Θάσου: Περίβολος ταφικής συστάδας.

Εικ. 8 Νεκρόπολη Αρχαίας Θάσου: Τάφοι με όμοιο προσανατολισμό.

Εικ. 9 Νεκρόπολη Αρχαίας Θάσου: Εγχυτρισμός σε μαρμάρινη θήκη.

Εικ 10 Νεκρόπολη Αρχαίας Θάσου: Κιβωτιόσημος τάφος.

Εικ 11 Νεκρόπολη Αρχαίας Θάσου: Κτιστοί τάφοι.

Εικ. 12 Νεκρόπολη Αρχαίας Θάσου: Κεραμοσκεπής τάφος και ταφή σε όρυγμα.

Εικ. 13 Νεκρόπολη Αρχαίας Θάσου: Ταφικός περίβολος

Εικ. 14 Νεκρόπολη Αρχαίας Θάσου: Επιτύμβιο μνημείο.

Εικ. 15 Νεκρόπολη Αρχαίας Θάσου: Χρυσά κοσμήματα.

Εικ. 16 Νεκρόπολη Αρχαίας Θάσου: Χρυσά κοσμήματα.